

Arday Géza:

Cs. Szabó László élete, munkássága és esszéirői világa

Egy Budapestről induló, Londonban kiteljesedő és Sárospatakra visszatérő életmű áttekintése

Amikor Cs. Szabó László neve szóba kerül, mindig ugyanazokkal a jelzőkkel és képzetárításokkal jellemzik. Leggyakrabban „örök peregrínusnak” nevezik, aki a folyamatos esszéírás miatt állandó tudásszomjjal ássa magát a lexikonokba és a több ezer kötetes könyvtárának igényesen összeválogatott példányaiba. Természete szerint is örök diák volt. Sikerült megőriznie egy életen át az új ismeretek felé vezető szellemi nyitottságot. Azon kevesek közé tartozott, aki született lényeglátással rendelkezett. Írásai alapján, az olvasó számára egy kifinomult gondolkodó rajzolódik ki, akinek árnyalt mondataiban minden szó és vessző gondosan kimunkált. (Köztudott róla, hogy kedvenc írásjele a pontosvessző volt.)

A vele foglalkozók között mára közhellyé vált az az elhelyezés, amely szerint kortársai és az utódok a „nagy esszéíró generáció tagja”-ként tartják számon: Szerb Antal és Halász Gábor mellett. Persze ez önmagában nem jelent semmit. Saját irodalmi földrajzának elhelyezkedését Babits istállójába tette. Kimunkált prózája tényleg csak Babitséhoz vagy Illyéséhez mérhető. A hazai olvasók előtt neve nem eléggé ismert, mert emigrációban élt és alkotott, javarészt elzárva a hazai olvasóktól. Ez az elzártság csak a nyolcvanas években kezdett oszladozni.

Cs. Szabó neve nem volt olyan széles körben ismert, mint Móriczé, Kosztolányié, Szerb Antalé, Németh Lászlóé, vagy akár az „istállótulajdonos”. Ennek persze egyik magyarázata, az emigrációban való alkotás. Cs. Szabó maga is azt vallotta, hogy neki mindig csak kis szektája volt és lesz is. Ebben nem tévedett, egyrészt a földrajzi ill. politikai határok miatt, mert megjelenés szempontjából csak a nyolcvanas évek elején térhetett haza, másrészt pedig az esszé műfajának és azon belül az ő emelkedett stílusának a minősége miatt is. Másképp fogalmazva: nem könnyen olvasható. Olvasójának meg kell küzdenie a szöveggel, és ehhez a gondolkodni tudó és szerető emberek közül is csak igen kevésnek van türelme. Az a több évtized, amit emigrációban töltött, gyakorlatilag elegendő volt ahhoz, hogy nemzedékek tudatából essen ki, és ez által kitörlődjön a köztudatból. Hiába került haza a könyvtára, az életmű elsüllyedt. Foszlányokban lát csak napvilágot egy-egy régi barát, családtag, vagy amatőr kutató jóvoltából. Munkásságának a háború előtti szilánkjait, könyvtárakban és egy-egy magángyűjteményben lehet fellelni. A rendszerváltás óta néhány könyvkiadó jóvoltából pár kötete újból megjelenhetett.

Cs. Szabó személye jelentőségét az adta, hogy az emigrációs irodalomban fontos missziós, szervező és összetartó szerepet töltött be a rendszerváltás előtti évtizedekben. Természetesen ennél sokkal fontosabb, hogy a megírt művei közül mi marad fenn az utókor számára. Megítélése szempontjából megkerülhetetlen és kritikai munkáit, illetve esszéirői munkásságát számba véve nélkülözhetetlen az a kérdésfeltevés, hogy Cs. Szabónak létezik-e önálló esztétikai rendszere? Azért teszem fel ilyen direkt megfogalmazásban a kérdést, mert az itthon megjelent művekről írt bírázataiból ez egyáltalán nem derül ki. Nem tudjuk meg, hogy mint esszéíró és kritikus milyen esztétikai hatásformákat részesített előnyben. Nagyra értékelhető az alábbi megállapítása saját magáról, amilyenre csak kivételes – önmaguktól elfogulatlan személyiségek képesek: *„csalódást szereztem magamnak hosszú pályámon, nem váltottam be korai reményeimet. Hiszen ha tudnám, hogy miért? Talán nem voltam elég merész, elég megszállott, elég eredeti. Csak magamra vethetek érte. Valószínűleg vittem annyira, mint Batsányi János vagy Bajza József, s ez nem csekélység, de csupán Csokonainak és Vörösmartyinak érdemes lenni. Kudarcs a legtöbb élet, a sikeresnek látszó is, az enyém csődtömeg.”* Ez bizony éles meghatározása saját helyzetének. Nem tekintendő ez szerénységnek, pláne nem álszerénységnek, mert Cs. Szabó olyan olvasott és felkészült ember volt, hogy tisztán láthatta saját helyzetét és munkásságának súlyát. Ezt az önmagát lebecsülő minősítést, életművének isme-

retében, mint érdekességet tarthatjuk számon egy olyan gondolkodó szemszögéből, aki a folyamatos önképzést és megújodást a szellemi élet elengedhetetlen velejárójának tartotta.

Végezetül a legfontosabb kérdést vele kapcsolatban sem szabad megkerülni: miben alkotott Cs. Szabó László maradandót? Mi az, ami őt túléli? Ezek azok a kérdések, amelyek bonckés alá kell, hogy kerüljenek. Cs. Szabó írói munkássága irodalomtörténeti szempontból még kutatásra vár. Tekintettel a téma feldolgozatlanságára, a mélyrehatóbb elemzés egy későbbi – irodalomtörténeti és filológiai szempontból – rendszerező munka eredménye lehetne.

Egy élet fontosabb helyszínei, történései és munkássága

(Budapest, Kolozsvár, Budapest, Róma, London, Budapest, Sárospatak)

Családi háttér, gyerekkor

Apai ágon az egyik oldalról református, a másikról katolikus, udvarhelyszéki székely származású; anyagi ágon pedig Küküllő-vidéki lutheránus szászok voltak az ősei. Katonát, ügyvédet, közhivatalnokot adott az apai ág; tanárt, papot, kereskedőt, patikust az anyai ág. 1905. november 11-én született Budapesten, az Izabella utcában. Születése után pár hónappal, az anyai nagyszüleihez - Kolozsvárra - került. „*Sohasem írhatom ki magamból az erdélyi múltat: ami bennem ér egy szikrát, Erdélynek köszönhetem.*” Az elemi a Kossuth Lajos utcai evangélikusoknál végezte, gimnáziumi tanulmányait a Farkas utcai református kollégiumban kezdte el.

Ifjúkor, tanulmányok, első írói szárnypróbálgatások

1918-ban édesanyjával együtt Kolozsvárról Budapestre költözött át, így a középiskolai tanulmányait már a budapesti Lónyay utcai református gimnáziumban fejezte be.

Egyetemi tanulmányait az orvosi karon kezdte, de egy fél év múlva otthagyta; helyette a Közgazdaságtudományi Egyetemet végezte el. Doktori értekezését: „*A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai gyapjúszövésre*” címmel készítette el. 1931-ben avatták doktorrá, gróf Teleki Pál volt munkájának az egyik bírálója.

Tíz évesen kezdett írni. Első irodalmi kritikusa, erdélyi rokona, Kuncz Aladár, a „*Fekete kolostor*” szerzője volt. Zolnai Bélának köszönhetően írásait először a szegedi „Széphalom” közölte a húszas években. Ebben az időben több cikke is megjelent a „Közgazdasági Szemlé”-ben.

Munkahelyei:1932-1948

1932-1935 között a budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál dolgozott Éber Antal elnök mellett. Kozma Miklós 1935-ben meghívta a Magyar Rádió irodalmi vezetőjének, Németh László helyére. 1944 március 19-ig dolgozott a rádiónál, mert a németek bevonulásával lemondott az állásáról. Ortutay Gyula és Örley István voltak a közvetlen kollégái. Műsorát szerdánként miniszterközi ellenőrző bizottság vizsgálta. Néhány kollégáját, Radnóti Miklóst, Vas Istvánt a nehéz háborús évek végén már csak névtelen műfordításokkal tudta szerény tiszteletdíjhoz juttatni, ami pillanatnyi segítséget jelentett számukra a nélkülözések idején.

1936 karácsonyán jelent meg első könyve, az *Egy gondolat bánt engemet*. Ezt követte 1937 elején a *Doveri átkelés*. A háború után átszervezték a Képzőművészeti Főiskolát, ahová meghívták egy új tanszékre, a művelődéstörténet tanárának.

Egy nemzetközi segélyszervezetnek köszönhetően 1946 nyarán több magyar író és művész vehetett részt svájci pihenésen. Cs. Szabó és Illyés Gyula üdülése átalakult kulturális megbízatássá. Három hónapot töltöttek Nyugaton, főleg Párizsban. Útjukat Illyés a *Franciaországi változatokban* örökítette meg, Cs. Szabó pedig később az „*Új Látóhatár*” Illyés emlékszámban, a *Hunok Nyugaton* című írásában, amely azóta külön kötetben is megjelent.

Emigrációban

1948 karácsonyának másodnapján Jugoszláviába és Itáliába érvényes útlevelemmel kiutazott a római Magyar Akadémiára. A tanszéke még meg volt, de az előadásait már beépített emberek

figyelték. Írásai közlésétől a szerkesztőket és a kiadókat nyomatékosan eltanácsolták. Erről az időszakról így vall: *„A tanszék megszűnt, gazdátlan lakásomat Hubay Miklós igényelte ki. Borzalmas, hogy mi veszett oda. Nem a nyolcezer kötet könyvre gondolok, bár a dedikáltakért sajnó a szívem, sem a bútorokra vagy a gellérthegyi kilátásra, azok így-úgy mind pótolhatók. Még csak nem is a pótolhatatlan kézirataimra – irtam eleget. Azokra a civilizáló családi emlékekre célok, amelyek lelkiünkben a kóbor nomádot lassan földművessé teszik. Dédapám berlini egyetemi indexe és Úrvacsora osztó kelyhe, nagyapám huszárkardja, Szőnyi István akvarellje Marosvásárhelyről, Toulouse-Lautrec három kőrajza, amit Nagy Endre hozott magával Párizsból a század elején... minek bolygassam!”*

1950 végén majdnem egyszerre hívta meg Washingtonból az Amerika Hangja, Londonból pedig az Angol Rádió. Végül is Európa, azon belül London mellett döntött, ahol Szabó Zoltán várta a pályaudvaron. 1951. július elsején lett a BBC belső munkatársa. Fordított, beolvasott, külön rovata volt. Rádióelőadásai mindenkor nyomdaképesek voltak; az Angol Rádió magyar osztályán dolgozott, mint a művészetek nyugati helyzetét felmérő író-munkatárs. Ebben a munkakörben is jelentőset alkotott, amit a több kilométer hangszalag bizonyít; kivételes rádiós adottsággal rendelkezett, magával ragadó előadóstílusával átsugárzott az adásokon. Még 78 évesen is, ha kellett taxin, a betegágyából is kikelve minden szombaton bejárt, hogy mikrofon elé üljön.

1958-ban megkapta az angol állampolgárságot. *„Londont nagyon szeretem, lompos, öreg, végtelenül jámbor komondorra emlékeztet. Olyan városban lakom, ahol egy jegyvétel az autóbuszon átlag öt köszönet-váltással jár.”*

Önéletrajzi írásaiból kitűnik, hogy múltjából a katedrát nélkülözi leginkább, ahonnan hírt adhatna *„száz közül ama tíznek (vagy ötvennek) egy nomád élet kincslelő útjairól”*. Különösen a hollandiai Mikes Kelemen Körben és a Külföldi Magyar Evangéliumi Ifjúságban lelt egy tisztelt, spirituális hazára és egy pót-katedrára. Fiatalok között érezte magát a legjobban: 1956 után kilenc ország húsz városában majdnem félszáz előadást tartott számukra, akik a Forradalom után jöttek el Magyarországról. A hátrahagyott főiskolai tanszéke helyett kapott egy „repülő tanszéket”, amely sajátosan Cs. Szabó fogalmának számított.

Hit, kötődés, hagyaték

Érdekes az a belső kitérő – Cs. Szabónál elég ritkán fordul elő – amelyet a Hűlő árnyékban-című önéletrajzában, a személyes vallásos meggyőződéséről olvashatunk. Ez a hit felfogás, szinte minden esetben egybefonódik kultúrtörténeti hagyományokkal és az erdélyi református kultúrával. Ezt oltásként említi: *„változatlanul hat a protestáns oltás: Isten nap-számosa! Számolj el naponta a kapott talentumokkal”*. 1971-ben ezt írta: *„Ha egy varázsló megkérdezné: hova röptessen szellemcsuklyában, azt felelném, tegyen le most mindjárt a Farkas utca torkolatánál, hadd nézzem a végében a református templom csupasz, hatalmas orrát, s ha kinéztem magam, fönny a madarakat, amint szállnak még keletebbre.”*

Páratlan szellemi értéket képviselő könyvtára hagyatékként került Magyarországra, a sárospataki Református Kollégium Könyvtárának különgyűjteményébe. A látogatók számára ez a galériával kibővített könyvtár- és emlékszoba, az íróasztalával, a galéria korlátján lógó portréjával, székével és a több, mint tízezer könyvvel együtt különleges hangulatot áraszt. Egy külhonban élt szellemi alkotó hátrahagyott nyoma, amelynek specialitását az jelenti, hogy a könyvtár egyben maradhatott és így hagyományozódik az utókorra. Ez elsősorban a befogadó intézménynek, pontosabban Újszászy Kálmán professzornak és egykori egyházi főgondnoknak, illetve dr. Benke György akkori gyűjteményi igazgatónak köszönhető.

Végakarata szerint...

Budapesten, 1984. szeptember 27-én 79 éves korában hunyt el. Végakarata szerint a végleges megpihenést a Bodrog-parti Athén, Sárospatak öreg református temetője jelenti - a munkában sohasem, ám a testiekben mégis annyira megfáradt - Cs. Szabó László számára.

Már 1948-ban kelt levelében így fogalmazott: „*Mondanom sem kell, hogy mindennapos honvágy gyötör Patakért s úton-útfélen országos nagyságokat hirdetem. ...igaz szeretettel köszönt s Lórántffy asszony csontkezeit csókolja...*”

Sokak számára felmerülő kérdés, miért éppen Sárospatakot választotta végső nyughelyéül, hiszen sosem volt diákja a kollégiumnak. Meghatóan egyszerű a válasz, amelyet Czine Mihálytól tudunk: „*Újszászy Kálmán professzor háza a temető mellett van, ablakából a vén fáktól ligetes sírkertre látni. Kitekintett látogatása során az író ezen az ablakon: a fák zöld árnyat vetettek a sírokra, s úgy határozott, ott akar nyugodni*”.

Esszéirői világának fő vonulatai

Az esszéíró

Cs. Szabó László széles érdeklődési kör és alapos műveltség birtokában dolgozta ki saját esszéműfaját; megtartva az elsődleges értelmezését, ami alapján az esszé olyan prózai műnek tekintendő, amely tartalmában tudomány, formájában pedig művészet. Az esszéírás munkásságának tulajdonképpen nem a tárgyát, hanem módszerét jelölte meg. Gazdag és változatos ismeretanyagot öntött nemcsak irodalom- művelődés- és művészettörténeti, hanem közgazdasági és társadalomtudományi munkáiba is.

Bármelyik esszéjébe belelapozva, azonnal szembetűnik, hogy az ismertetésre szánt téma hemzseg a képektől és a gondolattársításoktól. Nehéz eldönteni, vajon nem a bővítmények képezik-e a lényegesebb mondanivalót. Ezek tartják magasfeszültségben a mindent átható drámaiságot, ezeknek az összecsapó erőknek az összhatása szabja meg Cs. Szabó stílusjellegzetességét.

Több ízben tiltakozott a ráaggatott „esszéista” jelző ellen, hangsúlyozva, hogy ő „csak” egy műfajokkal kísérletező író és nem csupán az esszéírásban járatos. De esszéi nemcsak számszerűen alkotják írásművészetének súlyosabb részét, hanem ezen a műfajon belül is rendkívül változatos volt. Turnertől a késő reneszánsz Anglia kulturális viszonyán keresztül Proustig mindenről jól és élvezetesen tudott írni, remekül összefogva távoli korok eseményeit, művészetét, ízlését és különlegességeit.

Munkamódszere

Saját maga mondta el, hogy mi az esszéírás lényege: „... *órákra beosztható kitartás, széles körű anyagismeret, jó memória, a tudást átvilágító lírai vonzalom a témához, felismerhető személyes stílus*”. Ennek a műfajnak elsőrendű mestere volt, munkája révén már életében fogalommal, s halála után pedig klasszikusává vált.

Kiválóan tudott szellemileg beilleszkedni más korokba. Szépirodalmi lendületű, nyelvileg abszolút igényes esszéket írt, általában lábjegyzetek nélkül; ebben hű maradt nemzedéke munkamódszeréhez. Egyszer megvallotta, hogy igazából az őket megelőző nemzedék pozitívista lábjegyzetelése taszította el a „tudóskodó” esszéstílustól.

Rögzült munkamódszere nem létezett, mert „*alkalom szüli az esszét*”. Soha nem készített tervet a menetéről, nem állt tisztán előtte az alapváz, csak az „íráskényszer” hajtotta. Az első fogalmazvány a munka végén többnyire szemétkosárba került. A logikus elrendezés a második szövegezésre hárult, ez is kézírással (ceruzával) és a megsemmisítés tudatában készült. „*Eltöröltem magam mögött a szégyen nyomait*” – írta; „*csak a harmadik műveletnél, a gyötrelmes soronkénti stílárís tisztogatás közben ülök írógéphez, mert a gépelt szöveg majdnem úgy eltávolít szavaimtól, mint a nyomtatott. Szembeszöknek az apróbb gondolati szakadások, szóismétlések, a suta vagy kétértelmű szórend, s a csupán félig találó alany, állítmány, jelző.*” Az öncenzúráján átengedett írás újabb tisztázásra szorul és a negyedik vagy ötödik változat

kerül az olvasó szeme elé. Hitt abban, hogy nincs végleges szöveg. „Amikor egy rögtönzött beszélgetésben arra terelődött a szót, hogy kik tudnak prózát írni magyarul – ha kell, bal kézzel, akár - a mesterek közt- Illyés - kitüntetett helyen őt is emlegette.” Ezt Csoóri Sándor fogalmazta meg így a Búcsúszavak...-ban.

Esszé-témáinak összefoglaló áttekintése

Esszéírói tevékenysége igen széles területet fog át. Négy, szinte állandó érdeklődési köre van: az olasz reneszánsz, a klasszikus angol festészet, Shakespeare munkássága és a magyar kultúrtörténet.

1. Az olasz reneszánsz iránti vonzalmát a nagyszabású Dante-, Michelangelo- és Leonardo-esszéi mutatják: *A megszabadított száműzött*, *Az öreg Michelangelo*, *A barlangkutató*.
2. A klasszikus angol festészet és Turner iránt érzett tiszteletét két nagy összefoglaló tanulmánya: *Száz arany esztendő 1760-1860*, *A természet én vagyok*, és több kisebb esszéje: *Három esszé a művészetről* bizonyítják.
3. Shakespeare iránti figyelmét pedig egy vaskos kötetre való drámaelemzés (pl.: a Hamlet, A velencei kalmár, a Szentivánéji álom, az Athéni Timon, a Lear király értő és élő magyarázata), illetve több tanulmánya: például a *Tévedések játéka*, az *Aranykor a vaskorban* igazolják.

Ámde életművében jelentős irodalom- és művészettörténeti esszék is sorakoznak: Aristophanesről (*Szép fáról még függni is szebb*), Vergiliusról (*A pásztorok királya*), Horatiusról (*A költő háza*), Byronról (*A veszett lord*), Victor Hugoról (*A száműzött sziklája*), Proustról (*Megváltás Szodomában*), T.S. Eliotról (*A négy vonós négyes*), a XVIII. századi francia művészetről (*Gáláns ünnep, nyaktilóval*) és a XVII. századi holland művészetről (*Kis nemzet nagy becsülete*). Tanulmányainak sorát tovább lehetne sorolni, mert ezek feldolgozása és összegzése még várat magára.

4. Esszéírói munkásságának külön fejezetét alkotják azok az írások, amelyek a magyar irodalom örökségét és kortársi eredményeit elemzik. Az erdélyi magyar kultúrával a *Pro és kontra*, Zrínyi Miklóssal *A félhold jegyében*, Petőfi Sándorról a *Petőfi Párizsban* és a *De látom amottan a téli világot*, Arany Jánossal pedig az *Arany a szabadságharc után* című esszéje foglalkozik.

A magyar költészettel kapcsolatos nézeteit három hosszabb tanulmányban fejtette ki: az 1953-ban kiadott *Magyar versek Aranytól napjainkig* című antológia bevezető tanulmányában, *A magyar költészet századaiban*, amelyet 1962-ben bevezetőnek szánt egy francia nyelvű válogatás (*Anthologie de la Poésie Hongroise*) elé, valamint az *Egy nép s a költészete* címet viselő írásában, amely tíz évvel később 1972-ben látott napvilágot.

Az *Ország és irodalom* című kötetének két tanulmányában is foglalkozik a magyar irodalom és történelem kérdéseivel (*A koronatanú*, *Egy ország vérben áll*). Ezek mellett meg kell említeni azt a vitairatot is (lásd Torz magyar irodalomtörténet), amelyben a Klaniczay Tibor – Szauder József – Szabolcsi Miklós féle *Kis magyar irodalomtörténet* megállapításaival száll vitába.

Cs. Szabó László esszéivel bizonyosságot tesz amellett, hogy jól ismeri a „modern” magyar irodalmat. Kortársairól, pl.: Illyés Gyuláról *Illyés Gyula új versei*, Németh Lászlóról *A mintadiák*, Szabó Lőrincről, Tamási Áronról pedig a *Háztűznéző istenek* című tanulmányaiban rajzol pályaképet.

A londoni rádió (BBC) munkatársaként interjúkat készített az Angliába látogató magyar írókkal. Az Illyés Gyulával, Weöres Sándorral és Pilinszky Jánossal felvett beszélgetéseket, illetve a róla elkészült interjúkat (amelyeket Peéry Rezső, Siklós István és Kabdebó

Tamás rögzített) a *Két tükör közt* riportkönyvébe gyűjtött egybe. Egy pillanatnyi állapotot megragadva, tükröt tartott az itthon élő három költő, író és saját maga elé.

Így, rendszerbe szedetten válik láthatóvá, hogy Cs. Szabó az esszé műfaját az általános tájékozódás lehetőségének tekintette. Műveiben elsősorban az európai civilizáció és a magyar társadalom mindinkább elmélyülő válságára keresett magyarázatot, hagyományokat és eszméket kutatót. Az esszéírás valójában nem is munkásságának tárgyát, inkább módszerét jellemezte meg: gazdag műveltséganyagára személyes jellegű állásfoglalások épültek. Az esszéikben távlatos érdeklődése és mélyebb összefüggéseket feltáró, elemző módszere egyformán érvényesült.

Végezetül...

A szigorú tények mellett szerettem volna emberi közelségbe hozni Cs. Szabó László különleges személyiségét, hogy ne csak a tudós esszéket fogalmazó gondolkodó szikár arcéle, hanem egy önmagát is bíráló, állandó ömiróniával és önkritikával élő gondolkodó finom jellemvonása is kirajzolódhasson.

Szállóigévé vált az a félig nyelvtanilag a levegőben lógó megjegyzés, hogy „*a kényszerből példa lett, a gályapadból – ahogy Németh Lászlónál – laboratórium*”. Németh Lászlónak a sajkodi nyaralója, Cs. Szabónak pedig a Gloucester Mews-i háza szolgált laboratóriumként, ahol a szavak súlyát patikamérleglen mérte ki az esszéi számára.

Amikor első fecskéként, 1960-ban Tamási áron egy íródelegációval elutazhatott Londonba, szíverősítőként vitte magával Cs. Szabó részére a jellegzetesen tamásis mondást: „akármelyik dombon áll is a pásztor, ugyanazon a nyájon van a szeme”.